

Роберт Міхельс

(1876-1936) – німецький політолог, один із засновників партології (розділу політичної науки, що вивчає партію як політичний інститут). Навчався у Великобританії, Франції, Італії. З 1907 р. жив і викладав в Італії (Турин) та Швейцарії. Напередодні Першої світової війни порвав з соціалістами і перейшов на більш праві позиції. Підтримував ідеологію італійського фашизму і за десять років до смерті прийняв італійське громадянство.

Досліджуючи соціальні відносини, прийшов до висновку про неможливість прямої демократії та прямого панування мас. Наслідком цього є делегування від мас окремих членів у спеціальні органи для вираження і захисту інтересів. З появою партій, представницьких органів влади та ін. виникають перші ознаки олігархізації – відрив володарюючої верхівки від мас і перетворення її на замкнуту касту.

Сукупність причин і методів виникнення олігархічної влади в будь-якій організації Міхельс назвав «залізним законом олігархізації».

В останніх своїх роботах схилився до апології фашизму та авторитаризму.

Основні праці: «*До соціології партійності в сучасній демократії*» (1911), «*Соціалізм і фашизм в Італії*» (1925) та ін.

Більшість соціалістичних шкіл вважають у майбутньому можливим досягнення демократії, а більшість людей аристократичних поглядів визнають її хоча і суспільно шкідливою, але здійсненою. Разом з тим є й консервативна течія в науковому світі, яке цю можливість виключає повністю і на всі часи. Ця течія проповідує необхідність в умовах будь-якого людського співтовариства «класової політики», тобто політики панівного класу – класу меншини.

Невіруючі в Бога демократії не перестають називати її дитячою казкою, стверджуючи, що всі слова мови, що включають в себе панування маси, – «держава», «народне представництво», «нація» і т.д. – висловлюють лише принцип,

але не дійсний стан. Їм належить і теорія про те, що вічна боротьба між аристократією і демократією на ділі, як свідчить історія, є лише боротьбою між колишньою меншістю, що захищає своє панування, і новою честолюбною меншістю, які прагнуть до завоювання влади, охочим злитися з колишнім або скинути його. Результат будь-класової боротьби, на їхню думку, полягає лише в заміні – одна меншість змінює іншу у своєму пануванні над масами.

Вільфредо Парето запропонував розглядати соціалізм як особливо зручний засіб для виробництва нової еліти із середовища робітничого класу, побачивши симптом внутрішньої сили – цей перший реквізит молодого «політичного класу» – в здатності його вождів протистояти переслідуванням і наругам і виходити з них переможцями. Втім фактично відбувається не заміна, а скоріше переплетення нових елементів еліти зі старими.

Цей феномен був, мабуть, вже відомий. Така циркуляція еліт відбувалася, правда, тільки в межах одного і того ж великого соціального класу та на ґрунті політики. Всі сили опозиційної партії спрямовані на витіснення правлячої партії, щоб зайняти її місце, іншими словами, замінити одне угруповання панівного класу іншим. Але рано чи пізно конкурентна боротьба між окремими угрупованнями панівних класів закінчується примиренням, неусвідомлений мотив якого – збереження таким чином панування над масами або ж його поділ.

Школа Сен-Сімона не уявляла собі майбутнє зовсім без класів, хоча і ставила перед собою завдання звільнити поняття «клас» від будь-якого економічного змісту. Вона передбачала створити нову ієрархію, хоча і без будь-яких привілеїв від народження, але з величезними придбаними привілеями – з «людей найбільш доброзичливих, розумних, сильних створити живе уособлення прискороженого прогресу суспільства», здатних до управління в широкому значенні слова.

Пізніші соціальні революціонери відкидали правління більшості не тільки в теорії, але і на практиці. Бакунін виступав проти будь-якої участі робітників у загальних виборах, бо був переконаний в тому, що і саме вільне виборче право в суспільстві, де народ, маси найманих робітників в економічному відношенні залежать від можновладців меншини, стане за необхідності ілюзорним.

З усіх буржуазних порядків демократія є найгіршим. Республіка, в якій ми бачимо все ж найвищу форму буржуазної демократії, вирізняється, за Прудоном, найбільш дріб'язковим, фанатичним духом правління. Це правління виходить з того, що може все робити безкарно

з єдиної причини – деспотизм завжди можна виправдати необхідністю діяти в ім'я республіки і загального інтересу. Навіть політична революція означає не більше, ніж зміну авторитету.

Єдиною науковою теорією, яка може претендувати на серйозну суперечку з усіма теоріями, старими або новими, що висувають тезу про неминучу необхідність тривалого існування «політичного» класу, є марксистська. Вона ототожнює державу з панівним класом.

Марксистське вчення про сутність держави, пов'язане з вірою в революційну силу робітничих мас і демократичний вплив усупільнення засобів виробництва, логічно веде до соціалістичного ладу. З точки зору марксистів, капіталістичний спосіб виробництва призводить до перетворення переважної більшості населення на пролетарів і породжує, таким чином, сам по собі власних могильників. Після того як пролетаріат мужніє і стає зрілим, він опановує політичною владою і оголошує приватну власність державною. Цим актом він усуває самого себе, оскільки разом з нею зникають усі класові відмінності, а тим самим – і всі класові антагонізми, іншими словами, він скасовує державу як таку. Для капіталістичного суспільства, розділеного на класи, держава була необхідна для організації панівних класів з метою збереження їх способу виробництва та експлуатації пролетаріату. Припинення існування держави рівнозначно, таким чином, припинення існування панівного класу. Але нове, безкласове, колективістське суспільство майбутнього, яке встановиться на руїнах старої держави, потребує еліти, якщо навіть мова йде про всі запобіжні заходи, які сформульовані в Суспільному договорі Руссо, а потім включені до Декларації прав людини і громадянина Великої французької революції.

Задовільно керувати суспільним багатством можна, лише створивши значний прошарок чиновництва. Але в цьому питанні знову виникають сумніви, послідовне осмислення яких веде до повного заперечення можливості безкласової держави. Управління гігантським капіталом, особливо якщо мова йде про кошти, що належать колективному власнику, надає керуючим щонайменше стільки влади, як і володіння власним капіталом, приватне володіння. Чи не міститься в цьому можливість того, запитували ранні критики марксистського суспільного ладу, що той самий інстинкт, який спонукає приватних власників передавати накопичені ними багатства як спадщину своїм дітям, спонукатиме розпорядників суспільних статків і благ у соціалістичній державі використовувати свою величезну владу для передачі посад у спадок своїм синам?!

А крім того, формування нової панівної меншості в результаті того особливого типу соціалізації, який випливає із марксистської концепції революції, буде спиратися на потужний фундамент. За Марксом, між

капіталістичним і комуністичним суспільством знаходиться період революційного перетворення першого в друге, економічний період, якому відповідає перехідний період, держава якого може бути не чим іншим, як революційною диктатурою пролетаріату. А якщо відмовитися від вживання евфемізмів, це революційна диктатура тих вождів соціалістів, у яких від імені соціалізму вистачить сил та вміння, взяти з рук вмираючої буржуазії скіпетр панування.

Диктатура однієї особи суттєво не відрізняється за своїми наслідками від диктатури групи олігархів. Але поняття «диктатура» протилежне поняттю «демократія». Використовувати перше в ім'я другого було б рівнозначно використанню війни як найнадійнішої зброї у світі, а алкоголю – як ліків від алкоголізму. Можна припустити, що група, одного разу отримавши колективні засоби влади, буде прагнути цю владу втримати. Є тому загроза, що соціальну революцію, відчутну і зриму, сьогоднішній панівний клас проміняє на таємну демагогічну олігархію, що виступає під покровом рівності.

Проблема соціалізму – це не лише економічна проблема, яка полягає в тому, наскільки здійсненним є справедливий та економічно більш ефективний розподіл багатства, але і проблема управління, проблема демократії, причому як у значенні технічному, так і в психологічному.

Соціологічні явища, відмічені нами в загальних рисах у попередніх розділах, надають, таким чином, науковим противникам демократії достатню кількість аргументів. Вони, здається, ясно вказують на неможливість існування цивілізованого людства без «панівного», або політичного, класу, виявляючи ознаки, які свідчать, що панівний клас, якщо навіть за своїм складом і схильний до частих часткових змін, є єдиним фактором, що має неминуще значення у всесвітній історії. Уряд, або в іншому випадку держава, може бути, таким чином, завжди лише організацією меншості, що прагне нав'язати іншій частини суспільства «правовий порядок», породжений відносинами панування й експлуатації та ніколи не може бути породженням більшості, не кажучи вже про те, щоб бути його представником. Більшість людства ніколи, мабуть, не буде здатна до самоврядування. Навіть у тому випадку, якщо коли-небудь незадоволеним масам вдасться позбавити панівний клас його влади, то в середовищі самих мас з необхідністю з'явиться нова організована меншість, яка візьме на себе функції панівного класу. Більшість людства, приречена жорстоким фаталізмом історії на вічне «неповноліття», змушена буде визнати панування незначної меншості з власного оточення і прийняти роль постаменту для величі олігархії.

Формула про необхідність зміни одного панівного прошарку іншим і закон олігархії, який впливає відсіль як заздальгідь встановлена

форма людського співжиття у великих спільнотах, ні в якому разі не спростовують матеріалістичне розуміння історії, не підмінюють його, а тільки доповнюють. Не існує протиріччя між вченням, згідно з яким історія складається з безперервного ряду класових битв, і тим ученням, за яким класова боротьба призводить до створення нової олігархії, переплітається зі старою. Марксистське розуміння політичного класу невразливе. Останній завжди є результатом співвідношення сил, що борються в суспільстві за своє самовираження. Можуть перемогти соціалісти, але не соціалізм, що гине в момент перемоги своїх прихильників. Виникає спокуса назвати це трагікомедією. Маса задовольняються тим, що, не шкодуючи своїх сил, змінюють своїх панів. Робітникам лише випадає честь бути учасниками формування уряду. Вельми скромний результат, якщо мати на увазі психологічний феномен, коли найбільш благонамірний ідеаліст за короткий період перебування на посаді вождя виробляє в собі якості, характерні для вождизму. У середовищі французьких робітників виникла приказка: «Якщо вибрали, значить, пропав».

Партія не є ні соціальним, ні економічним утворенням. Основою її діяльності є програма. Теоретично виразити інтереси певного класу вона, звичайно, може. Але практично вступ до партії нікому не замовлено, незалежно від того, чи збігаються його особисті інтереси з положеннями програми чи ні. Так, наприклад, соціал-демократія є ідейною представницею пролетаріату, але через це зовсім не класовим організмом, а, навпаки, в соціальному відношенні швидше класової сумішшю. Бо складається вона з елементів, що виконують в економічному процесі зовсім не однакові функції. Класове походження програми зумовлює між тим уявну класову єдність. При цьому всі виходять з припущення (правда, не вимовного вголос), ніби елементи в партії, що не належать класу, приносять у жертву свої власні інтереси, що суперечать інтересам тих, хто до класу належить. Ніби вони підкоряються «ідеї» чужого для них класу з принципових мотивів. Ніби всі соціалісти теоретично без будь-яких відмінностей, незважаючи на їх економічне становище в приватному житті, визнають абсолютну перевагу позиції певного великого класу. Ніби пролетарські і не чисто пролетарські елементи, що знаходяться в ньому, «враховують історичну точку зору робітничого класу, визнають його як панівний клас». Така ситуація склалася в теорії.

У дійсності ж велика різниця в інтересах між працею і капіталом не може бути усунута прийняттям будь-якої програми. Деякі з нечисленних представників вищих прошарків суспільства, які стали на бік політичної організації робітничого класу, будуть йому віддані, але вони «декласуються». Більшість з них економічно як і раніше буде мати

протилежні інтереси, незалежно від зовнішньої ідейної спільності з пролетаріатом. Інакше кажучи, очевидним є антагонізм інтересів. Але в балансі інтересів вирішальним стає відношення, в якому представники непролетарських верств знаходяться до найпервинніших потреб життя. У результаті між буржуазними і пролетарськими членами партії цілком може скластися економічна протилежність, що переростає в політичну. Через ідеологічну надбудову економічний антагонізм стає явним. У цьому випадку програма є мертвою літерою, а під «соціалістичним» прапором то там, то тут в партійній оселі спалахує справжня класова боротьба.

Там, де вожді (все одно, чи вийшли вони з буржуазії або робітничого класу) самі включені в партійний організм як чиновники, їх економічний інтерес, як правило, збігається з інтересом партії як такої. Але тим самим усувається тільки одна з небезпек. Інша, більш серйозна полягає в появі разом з розвитком партії протилежності між членами партії та її вождями. Партія як зовнішнє утворення, механізм, машина зовсім не тотожна з партійними масами і вже тим більше класом. Партія – це тільки засіб досягнення мети. Якщо ж партія стає самоціллю, з власними, особливими цілями та інтересами, то вона цілеспрямовано відокремлюється від класу, який представляє.

Незмінний соціальний закон полягає в тому, що в будь-якому органі спільноти, яка виникла під впливом поділу праці, виникає в міру її консолідації власний інтерес, інтерес сам по собі і для себе. Але існування власного інтересу в загальному союзі включає в себе існування розходжень і протилежностей інтересів по відношенню до загального інтересу. Більш того, в результаті виконуваних ними громадських функцій різні соціальні прошарки об'єднуються і утворюють органи, що представляють їхні інтереси. Так надовго вони перетворюються на справжні класи.

Вищий прошарок вождів у політично організованому міжнародному робітничому русі в більшості складається з парламентаріїв. Те, що сучасними соціал-демократичними партіями керують парламентарії, – свідчення їх переважно парламентського характеру. Партії делегують найавторитетніших своїх представників на найавторитетнішу посаду, на якій, на їх розсуд, можна принести найбільшу користь. Авторитет парламентарія зростає ще із двох причин. З одного боку, в результаті того, що, чим довше він перебуває на посаді, якої його ніхто не може позбавити в період повноважень, тим більш незалежний він від партійної маси і в кінцевому рахунку – від партійного керівництва. У момент обрання його залежність від партії лише опосередкована. Безпосередньо ж він залежить від виборців і тому

зобов'язаний у кінцевому рахунку своїм становищем неорганізованої масі.

Сьогодні партійні маси настільки звикли вважати парламент головним місцем бою за їх інтереси, що докладають усіх зусиль, щоб полегшити справу своїх стратегів, що знаходяться там. Це переконання визначає ставлення мас до своїх парламентаріїв. Положення фракції у рейхстазі стає вирішальним моментом, вищим законом у багатьох питаннях. Маси старанно уникають будь різкої критики, здатної якимось чином послабити позиції парламентської фракції, навіть якщо ця критика носить принциповий характер. Якщо ж її не вдається уникнути, то вона через ті же побоювання спростовується і рішуче засуджується вождями.

Спираючись на більш високу компетенцію з окремих питань, депутати фракції соціалістів вважають, що вони стоять вище з'їздів, судів своєї партії і можуть претендувати на право прийняття рішення. Так, багато членів соціал-демократичної фракції у Німеччині хотіли вирішити так зване питання про віце-президента або кайзерство в самій фракції, тобто в обхід партійного з'їзду.

Вожді парламенту – як соціалістичні, так і буржуазні – присвоюють права і набувають рис закритої корпорації і щодо решти партії. Німецька соціал-демократична фракція в рейхстазі неодноразово дезавуювала по своїй волі окремі важливі складові частини політики своєї партії.

Ще більш різко, ніж у політичній партії, панівний характер вождів і їх прагнення керувати демократичними організаціями за олігархічним принципом проявляються в профспілковому русі. Зародження будь-якого профспілкового руху показує, до якого широкого відриву від демократії призводить на початку демократичний робітничий рух централізована бюрократія.

Зародження будь-якого профспілкового руху показує, до якого широкого відриву від демократії приводить спочатку демократичний робітничий рух централізована бюрократія. У профспілках чиновникам ще легше здійснювати і продовжувати практику, яка не влаштовує більшість представляються ними членів...

Уже протягом багатьох років центральні правління профспілкових об'єднань відібрали у своїх членів і залишили тільки собі право визначати підйоми і спади рухів за підвищення заробітної плати, а також вирішувати питання про те, чи є той чи інший страйк «виправданим» чи ні. Оскільки керівники спілок володіють значними сумами, раз у раз суперечка спалахує навколо того, щоб з'ясувати, кому приймати рішення про «виправдану підтримку» страйку. Тут перед нами постає питання, що зачіпає життєвий нерв демократичного

самоврядування і самовизначення профспілкових колективів. Якщо на вирішення цього ключового питання претендують вожді і, більше того, вже захопили його у свої руки, то це означає тільки одне: вони виключають принцип найелементарнішої демократії і самі відкрито проголошують себе олігархами, в той час як маси, сплачуючи витрати на утримання олігархів, повинні з цим миритися. Звичайно, це прагнення вождів можна виправдати, виходячи з міркувань тактики і компетенції. Але тут мова про інше. Для нас важливо лише звернути увагу, наскільки незначні відмінності між тенденціями розвитку державних олігархій (уряд і т. д.) і олігархій пролетарських.

Характерно, що соціал-демократичні вожді в Німеччині визнають існування явно вираженої олігархії у профспілковому русі, а профспілкові вожді – існування олігархії у соціалістичній партії. Але про себе кожна заявляє, що вона-то має імунітет проти всіх бацил олігархії. Вожді, як правило, невисоко ставлять маси (хоча серед них є і такі, хто захоплюється масами і платить їм за надану собі повагу сторицею). Але все-таки в більшості випадків ця любов не взаємна, і перш за все тому, що протягом терміну свого правління у вождя була можливість у прямій близькості познайомитися з убогістю мас...

Насправді відмінності в рівні освіти і компетенції, існуючі серед членів партії, виявляються і при розподілі обов'язків. Вожді роблять ставку на безмовність мас, коли усувають їх від справ. У них складається думка: партія не може бути зацікавлена в тому, щоб меншість її членів, що спостерігають і розмірковують за розвитком її життя, залежала від більшості тих, у яких ще немає власної думки з певних питань. Тому вожді виступають противниками референдуму або не застосовують його в партійному житті. Щоб вибрати підходящий момент для дій, треба мати кругозір, яким володіють всього лише деякі представники маси, в той час як більшість підпорядковується скороминущим враженням і емоціям. Обмежений корпус чиновників і довірених осіб, які проводять нараду на закритому засіданні (де вони не зазнають впливу упереджених газетних звітів і де кожен може говорити без побоювання внести сум'яття в табір супротивника), будучи колегіальним, може розраховувати на об'єктивне судження про себе. Для заміни прямих виборів у партії непрямими крім політичних причин посилаються і на складну будову партійної організації. Стосовно ж набагато більш складного державного устрою в якості програмного пункту висувається вимога прямого законодавства народу на основі права внесення пропозицій і накладення вето. Протиріччя, укладене в такому різному розумінні подібних сторін партійної та державної політики, пронизує все партійне життя. Справжню перевагу робітничих вождів над керованими ними масами і тверда воля не бути в них на

повідку, а навіть, навпаки, іноді відмовляти їм у слухняності, визнаються часом самими вождями з відвертістю, що межує з цинізмом.

Отже, представники соціалістів у парламенті служать пролетаріату, але за неодмінної умови, що він не вимагає від них робити дурниці. У разі допущення останніх вожді відмовляються виконувати волю керованих ними мас і виступають проти них. Це поняття «не чинити дурниці» щоразу, ясна річ, тлумачать самі представники, чим забезпечується їх одноосібне право на рішення з усіх питань.

Концентрація влади в руках відносно небагатьох, як це має місце в робітничому русі, з природною необхідністю призводить до частого зловживання нею. «Представник», відчуває повну свою незалежність, перетворюється зі слуги народу на пана над ним. Вожді, будучи спочатку творінням мас, поступово стають їх володарями – це істина, яку пізнав ще ¥ете, який вклав у вуста Мефістофеля слова про те, що людина завжди дозволяє панувати над собою своєму творінню. Крайнощі конституційованої партійної влади сприймаються партією, яка виступає проти державної влади, як природна необхідність. У відношенні до своїх вождів маса виявляє набагато більше слухняності, ніж до урядів. Вона терпить від них навіть значні несправедливості, які не зазнала б від уряду...

Одночасно з утворенням вождизму, зумовленого тривалими термінами заняття посад, починається його оформлення в касту. Де йому не перешкоджають явно виражений індивідуалізм і фанатичний політичний догматизм, як у Франції, там старі вожді протистоять масам компактними групами, принаймні доти, доки маси не доходять до серйозного протесту і не загрожують їхньому пануванню. Процедура делегування регулюється вождями часом шляхом особливих угод, у результаті яких маси фактично усуваються від будь-яких форм співучасті в прийнятті рішень...

Немає жодних ознак того, що ця влада олігархії в партійному житті в найближчій перспективі буде підірвана. Незалежність вождів посилюється в міру їх незамінності. Вплив, який вони чинять, і економічна безпека їхнього становища все більш привабливо діють на маси і збуджують честолюбство найобдарованіших для вступу в привілейовану бюрократію робітничого руху. А вона через це стає все більш нездатною до того, щоб направити можливу приховану опозицію проти старих вождів, спираючись на нові сили.

Маси час від часу можуть виступити і зі свідомим протестом, але їхня енергія завжди приборкується вождями. Тільки політика панівних класів, що узурпує владу і ресурси в раптовому засліпленні через міру, здатна висунути партійні маси на сцену історії як активних акторів, котрі скидають владу партійної олігархії, оскільки пряме

втручання мас завжди відбувається всупереч волі вождів. Якщо не вважати цих епізодичних порушень, то природний і нормальний розвиток організації як і раніше накладає і на революційно-соціалістичні партії відтиск стійкості і спокою.

Демократія дуже добре уживається з певним ступенем тиранії і з інших психологічних та історичних причин: маса легше переносить панування, коли кожен її індивід має можливість наблизитися до нього або навіть включитися в нього. Обраний вождь через демократичність свого обрання схильний більшою мірою вважати себе представником загальної волі і вимагати послуху і підпорядкування собі більшого, ніж природжений вождь аристократії.

Самі вожді, коли їх дорікають в недемократичній поведінці, посилаються на волю мас, яка терпить їх, тобто на якості своїх виборців і себе як обраних. Доти, доки маси вибирають і переобирають нас вождями, стверджують вони, ми залишаємося законними представниками масової волі і утворюємо з нею єдине ціле. При старих аристократичних порядках незгоду з вимогами правителя означало відхід від Бога. В умовах сучасної демократії діє правило: ніхто не може ухилитися від вимог олігархів, бо в цьому випадку він грішить проти самого себе, своєї власної волі, добровільно переданої представнику.

В умовах демократії вожді обґрунтовують своє право управління на фікції демократичного всевладдя мас. Кожен партійний чиновник отримує своє місце від маси і залежить від її благовоління в усьому, що стосується його існування та дій. Адже в умовах демократії кожен, щонайменше побічно, віддає собі наказ виконувати вказівки, що надходять йому зверху максимально самостійно.

З точки зору теорії захист вождями принципу «вимагати підпорядкування мас» абсолютно очевидна і бездоганна. Але на практиці, якщо і не вибори, то перевибори вождів масами відбуваються завжди при такій сильній обробці свідомості і різних способах нав'язування ідей, що свобода прийняття рішення виявляється при цьому в значній мірі підірваною. Немає ніякого сумніву в тому, що у процесі розвитку партії демократична система спрощується в кінцевому рахунку до права мас самим обирати собі в даний період часу панів, яким вони після їх обрання зобов'язані демонструвати свою слухняність. Бюрократ також легко вірить в те, що він знає потреби мас краще, ніж вони самі.

Друкується за: Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 5. – С. 81–87; № 9. – С. 49–54.